

ECCM Symposium:

ATHENS, 18-20 OCTOBER 2007

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ:

Οι υποδομές πολιτισμού, οι αστικές παρεμβάσεις και

η χωρική ταυτότητα τεσσάρων πόλεων – Π.Π.Ε.

(Αθήνα, Γλασκόβη, Λισσαβόνα & Θεσσαλονίκη)

Εισηγήτρια: **Anastasia M. Papanis,**

Architect A.U.Th., Town Planner U.C.L., M. Phil., M.R.T.P.I.,
PhD Cand. A.U.Th., 4, Poseidonos Str., 59100 Veria, Macedonia/GREECE,
Tel/fax: 2331067846, mob.: 6979484159, email: apapar@tee.gr and
anastpapa@teemail.gr

Περίληψη

Η εισήγηση παρουσιάζει συνοπτικά τα αποτελέσματα της ανάλυσης των υποδομών πολιτισμού και των αστικών παρεμβάσεων τεσσάρων πόλεων, στις οποίες έλαβε χώρα ο θεσμός της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης (Π.Π.Ε.: Αθήνα 1985, Γλασκόβη 1990, Λισσαβόνα 1994 και Θεσσαλονίκη 1997). Επιπρόσθετα, επιχειρείται μια συνολική θεώρηση της σχέσης μεταξύ της φυσικής δομής των πόλεων και των προγραμμάτων των Π.Π.Ε., μέσα από την έννοια της 'χωρικής συντακτικής ταυτότητας'. Η έννοια αυτή προσδιορίζεται θεωρητικά, ως παράγωγη των εννοιών της 'αστικότητας' και της 'καταληπτότητας', δύο επίσης σύνθετες έννοιες, οι οποίες προσδιορίζονται στα πλαίσια της *Space Syntax Analysis Theory*. Η σύνθετη αυτή ανάλυση οδηγεί σε χρήσιμα συμπεράσματα, σχετικά με την αξιοποίηση ή μη του θεσμού της Π.Π.Ε. από τις ευρωπαϊκές πόλεις για την κατανόηση και ανάδειξη του πλούσιου αστικοχωρικού αποθέματός τους, καθώς και των δυνατοτήτων βελτίωσης της ποιότητας ζωής σ' αυτές. Η εισήγηση στηρίζεται στη διδακτορική διατριβή της εισηγήτριας και η μεγαλύτερη συνεισφορά της, τόσο στην επιστήμη γενικά, όσο και στην κατανόηση των επιπτώσεων του θεσμού της Π.Π.Ε. στις ευρωπαϊκές πόλεις, μπορεί να θεωρηθεί ο για πρώτη φορά επιστημολογικός προσδιορισμός της έννοιας της 'χωρικής συντακτικής ταυτότητας' και συνακόλουθα η πρόταση ενός σαφούς και επιστημολογικά άρτιου τρόπου ανάλυσής της, μέσω της ανάλυσης των πλεγμάτων των δημοσίων χώρων των πόλεων, στα οποία αρθρώνονται, τόσο οι εγκαταστάσεις πολιτισμού, όσο και οι αστικές παρεμβάσεις. Αυτή η θεώρηση του θεσμού μπορεί να θεωρηθεί κυρίως ως υπόβαθρο της σχέσης του πολιτισμού με τη φυσική δομή της ευρωπαϊκής πόλης και με την αστική ανάπτυξη γενικότερα.

A.P.

A. Εισαγωγή

Ο θεσμός της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης ξεκίνησε από μια ιδέα της αείμνηστης Μελίνας Μερκούρη το 1983, με στόχο «να φέρει τους λαούς της Ευρώπης μαζί και κοντά», σε μια προσπάθεια στήριξης του παγκόσμιου μοναδικού εγχειρήματος της σύγχρονης εποχής, την ένωση της Ευρώπης. Με την πάροδο του χρόνου, οι ευρωπαϊκές πόλεις αντιλήφθηκαν πως, στο σύνθετο στόχο της ανακάλυψης του κοινού μας ευρωπαϊκού, πολιτισμικού υποβάθρου και της προβολής των ιδιαιτεροτήτων κάθε πόλης που αναδέχεται το χρίσμα, θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η σύγχρονη κοινωνικο-οικονομική της διάσταση.

Πρώτη η Γλασκόβη έθεσε καθαρά το θέμα της ένταξης του θεσμού στην επιζητούμενη τότε, γενικότερη ανάκαμψη της οικονομίας της. Έκτοτε, αρκετές πόλεις αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο τον πολιτισμό, ως κεντρική συνιστώσα της αναπτυξιακής τους διαδικασίας. Η εμπειρία που αποκτάται κάθε φορά επανεπενδύεται στα προγράμματα των επόμενων Π.Π.Ε., ώστε εδώ και κάποια χρόνια, οι πόλεις να επιζητούν το χρίσμα, όχι μόνο για την υλοποίηση των θεμελιωδών στόχων του, αλλά και ως μοναδική ευκαιρία επίλυσης προβλημάτων ποιότητας ζωής των κατοίκων και των επισκεπτών τους, καθώς και προώθησης της εικόνας τους προς τα έξω.

Εάν ο συντομότερος ορισμός του πολιτισμού είναι «ένα σύστημα αξιών και ένας τρόπος ζωής», η ανάπτυξη και ειδικότερα η χωρική ανάπτυξη, είναι μια επίσης μεταβαλλόμενη με το χρόνο έννοια. Στην εισήγησή μου θα αναφερθώ εν συντομία σε κάποια από τα αποτελέσματα της έρευνας που εκπόνησα με τίτλο «Πολιτιστικές Πρωτεύουσες της Ευρώπης: Η ταυτότητα της ευρωπαϊκής πόλης μέσα από τα προγράμματα, τις υποδομές πολιτισμού και τις αστικές παρεμβάσεις των πόλεων - Π.Π.Ε.». Μελετήθηκαν τέσσερις πόλεις: Η Αθήνα (Π.Π.Ε. 1985), η Γλασκόβη (Π.Π.Ε. 1990), η Λισσαβόνα (Π.Π.Ε. 1994) και η Θεσσαλονίκη (Π.Π.Ε. 1997). Ειδικότερα, θα αναφερθώ:

- * Στη Συνολική Πολιτιστική Υποδομή των τεσσάρων Π.Π.Ε.
- * Στη Νέες Πολιτιστικές Υποδομές και τις Αστικές Παρεμβάσεις
- * Στον προβληματισμό για το μέλλον των πόλεων
- * Στην χωρική, συντακτική ταυτότητα και τον τυχόν μετασχηματισμό της με αφορμή τον θεσμό

B) Η Συνολική Πολιτιστική Υποδομή

Από όλες τις πόλεις - Π.Π.Ε. του πρώτου κύκλου, οι τέσσερις παραπάνω πόλεις έδωσαν τη μεγαλύτερη βαρύτητα στην πολιτιστική υποδομή και στις αστικές παρεμβάσεις.¹ Ο τρόπος, βέβαια, που αντιμετώπισαν την υπάρχουσα, αλλά κυρίως την αναγκαία νέα υποδομή, διαφέρει, όπως διαφέρει και το προγραμματικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εργάστηκαν.

Η Αθήνα προγραμματίσει τα αναγκαία έργα σε ένα ασαφές

¹ Η Θεσσαλονίκη- Π.Π.Ε. 1997 άνοιξε τον δεύτερο κύκλο του θεσμού.

προγραμματικό πλαίσιο, καθώς τότε εκπονούνταν παράλληλα το Ρυθμιστικό και τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των δήμων του Πολεοδομικού Συγκροτήματος (Χάρτης Α-1). Η Γλασκόβη δεν διέθετε, παρά ένα μη θεσμοθετημένο χωροταξικό σχέδιο² και μια σειρά από πολεοδομικά σχέδια, μη εφαρμόσιμα, λόγω αλληλεπικάλυψης αρμοδιοτήτων. Η Λισσαβόνα απέκτησε το Ρυθμιστικό της Σχέδιο μόλις τον Ιανουάριο του 1994, έτος εφαρμογής του θεσμού της Π.Π.Ε. Η Θεσσαλονίκη είναι η μόνη που διέθετε ισχύον Ρυθμιστικό και Εγκεκριμένα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια, τα οποία διευκόλυναν τη διατύπωση προτάσεων εκ μέρους του Ο.Π.Π.Ε.- Θ. 97³, χωρίς παρ' όλα αυτά, να είναι καθαρό και συμφωνημένο μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων το πρόγραμμα στο χώρο των πολιτιστικών και ευρύτερα των κοινωνικών υποδομών.

Η γεωγραφική κατανομή των εγκαταστάσεων παρουσιάζει επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις, με την Αθήνα να εστιάζεται στο Π.Σ.Α.⁴, αλλά και πολύ μακρύτερα⁵, τη Γλασκόβη να προσπαθεί να καλύψει το σύνολο του Π.Σ.Γ., τη Λισσαβόνα να αναφέρεται στο Π.Σ.Λ., αλλά με περισσότερο εστιασμένο τρόπο,⁶ και τη Θεσσαλονίκη να υιοθετεί μια διαφορετική λογική στο είδος των εγκαταστάσεων και στον τρόπο άρθρωσής τους με τον αστικό περίγυρο στο κέντρο και την περιφέρεια. Παρ' όλα αυτά, σε όλες τις περιπτώσεις, παρατηρήθηκε μια σημαντική συγκέντρωση της πολιτιστικής λειτουργίας στα κέντρα των πόλεων, ένα φαινόμενο που ανάγεται σε παλαιότερες αντιλήψεις για τον αστικό πολιτισμό, μια άποψη που οι άνθρωποι του θεσμού των Π.Π.Ε. αντιλήφθηκαν και άρχισαν να αντιπαλεύουν ήδη από την εποχή της Αθήνας.

Οι υποδομές αρχιτεκτονικής κλίμακας ταξινομούνται σε μια τυπολογία έξι κατηγοριών: εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης (θέατρα, χοροθέατρα, κινηματογράφοι, multi / video), θέασης (μουσεία, φωτοθήκες, γλυπτοθήκες), εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού (συνεδριακά κέντρα, βιβλιοθήκες, αίθουσες πολλαπλών χρήσεων), επίσκεψης (ιστορικοί χώροι, σύγχρονοι χώροι) και συμμετοχής (εργαστήρια, εντευκτήρια, ανοικτοί χώροι συνάθροισης, αθλητικοί χώροι)⁷. Η ταξινόμηση έγινε χωριστά για κάθε πόλη, συμπεριέλαβε το σύνολο των υποδομών, αλλά και τις νέες υποδομές, ώστε να φανεί το μέγεθος της προσπάθειας που κάθε πόλη κατέβαλε για την άρτια διοργάνωση του θεσμού.

Κάθε πόλη έδωσε τη δική της ερμηνεία στο θεσμό, ρίχνοντας το βάρος σε κάποια, ή κάποιες κατηγορίες εγκαταστάσεων, σε ευθυγράμμιση με το πρόγραμμα εκδηλώσεων που ετοίμασε (Γραφήματα 1 - 4). Η Αθήνα, π.χ., έδωσε βάρος στις εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης, θέασης και τις εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού, ενώ η Γλασκόβη στις εγκαταστάσεις θέασης και επίσκεψης.

² (District Plan 1984)

³ Οργανισμός Πολιτιστικής Προτείνουσας της Ευρώπης - Θεσσαλονίκη '97.

⁴ Δήμοι Πετρούπολης, Υμηττού, Πειραιά.

⁵ Επίδαυρος.

⁶ πολιτιστικά κέντρα Fundação Calouste Gulbenkian και Belém και μια Διαδρομή, η Sétima Colina.

⁷ Μια τυπολογία που ανέπτυξε ο καθηγητής Α. - Φ. Λαγόπουλος στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Από ένα σύνολο 870 εγκαταστάσεων, η Γλασκόβη διαθέτει τις περισσότερες (381, 43,79%), κατόπιν η Θεσσαλονίκη (204, 23,45%), μετά η Λισσαβόνα (189, 21,73%) και τέλος η Αθήνα (96 εγκαταστάσεις, 11,03%, Γράφημα 5). Συνολικά, η τυπολογική κατανομή ανέδειξε περισσότερες τις εγκαταστάσεις θέασης (316 εγκαταστάσεις, 36,32%) και λιγότερες τις εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού (78, 8,97%, Γράφημα 6).⁸ Οι εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης και οι εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στα κέντρα των πόλεων - Π.Π.Ε., ενώ οι εγκαταστάσεις συμμετοχής τείνουν προς τους περιφερειακούς δήμους.

Στο σύνολο του δείγματος, παρατηρούνται επίσης σημαντικές διακυμάνσεις, ως προς δύο κύριους πολεοδομικούς δείκτες: τον δείκτη 'Εγκατάσταση πολιτισμού / κάτοικο του κεντρικού δήμου', καθώς και τον δείκτη 'Κατηγορία Εγκατάστασης / κάτοικο του κεντρικού δήμου' όπως προκύπτει από τους δύο πίνακες Πίν. 1 & Πίν. 2.⁹

Γ) Η Νέα Πολιτιστική Υποδομή & Οι Αστικές Παρεμβάσεις

Υλοποιήθηκαν συνολικά 136 νέα έργα ή ενότητες έργων αρχιτεκτονικής κλίμακας, όπου παρατηρούμε, πως υπερτερούν αριθμητικά οι εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης, κατόπιν οι εγκαταστάσεις θέασης, μετά οι εγκαταστάσεις επίσκεψης και τέλος οι εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού, ενώ απουσιάζουν οι εγκαταστάσεις συμμετοχής.¹⁰ Υπήρξαν και περιπτώσεις αποτυχίας της έγκαιρης ολοκλήρωσης έργων αναγκαίων για την πόλη και τον θεσμό.¹¹

Και στις τέσσερις περιπτώσεις υπερισχύουν τα εκτεταμένα προγράμματα αναστήλωσης, επανάχρησης και ανάκτησης παλαιών, ιστορικά αξιόλογων ή/και εγκαταλειμμένων κτιρίων στον αστικό ιστό.¹² Οι νέες τάσεις στην αρχιτεκτονική, εμφανίσθηκαν κυρίως στην περιφέρεια των πόλεων, όπου υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία αρχιτεκτονικής δημιουργίας.

Η Αθήνα είναι η πόλη με τη μεγαλύτερη γεωγραφική διασπορά των νέων εγκαταστάσεων (Χάρτης Α-2). Όπως προκύπτει από αλληλογραφία εκείνης

⁸ Η ταξινόμηση είναι για τις εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης 140 εγκαταστάσεις (16,92%), θέασης 316 εγκαταστάσεις (36,32%), εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού 78 (8,97%), επίσκεψης 112 εγκαταστάσεις (12,87%) και συμμετοχής 224 εγκαταστάσεις (25,75%)

⁹ Από τη συγκριτική αποτίμηση αυτών των πινάκων προκύπτει π.χ., πως η Θεσσαλονίκη, αν και κατηγορήθηκε για ένα 'μαξιμαλιστικό' και γι' αυτό μη εφαρμόσιμο πρόγραμμα, δεν επεχείρησε τίποτε περισσότερο από την προσέγγιση του μέσου όρου των δεικτών που ισχύουν στις άλλες δύο ευρωπαϊκές πόλεις (Γλασκόβη, Λισσαβόνα).

¹⁰ Από τα 136 νέα έργα, τα 29 ανήκουν στην Αθήνα (21,32%), 18 στη Γλασκόβη (13,24%), 35 στη Λισσαβόνα (25,74%) και 54 στη Θεσσαλονίκη (39,70%, Γράφημα 7). Από την ανάλυση κατά κατηγορία, οι 55 είναι εγκαταστάσεις θεάματος / ακρόασης (40,44%), οι 31 εγκαταστάσεις θέασης (22,79%), 23 εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού (16,91%), οι 27 εγκαταστάσεις επίσκεψης (19,85%) και 0 εγκατάσταση συμμετοχής (0,00%).

¹¹ Όπως, π.χ., το Μέγαρο Μουσικής ή η δημιουργία ενός άρτια οργανωμένου Συνεδριακού Κέντρου στη Θεσσαλονίκη.

¹² Π.χ., το Tramway στη Γλασκόβη, οι Αποθήκες του Ο.Λ.Π. στην Αθήνα, το πολιτιστικό κέντρο της Μονής Λαζαριστών και το Μουσείο Φωτογραφίας στη Θεσσαλονίκη.

της περιόδου, ο κ. Σπύρος Μερκούρης, επικεφαλής του Γραφείου ΥΠΠΟ για την Αθήνα – Π.Π.Ε. 1985, εργάστηκε με ζήλο προς αυτή την κατεύθυνση, αν και ο διαθέσιμος χρόνος ήταν μόνο ένα εξάμηνο¹³.

Η Γλασκόβη είχε μικρή συμμετοχή σε νέα έργα και τούτο οφείλεται εις το ότι η πόλη είχε φροντίσει αρκετά έγκαιρα να αποκτήσει εγκαταστάσεις εμβληματικές για την ταυτότητα και την εικόνα της.¹⁴ Το πρόγραμμα της αποκατάστασης ιστορικών κτιρίων και αστικών παρεμβάσεων είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο¹⁵.

Στη Λισσαβόνα, το πρόγραμμα της νέας πολιτιστικής υποδομής οργανώθηκε κατά μήκος μιας μείζονος αστικής Διαδρομής, της *Sétima Colina*, με δημόσιους χώρους, κτίρια¹⁶ και κήπους του 18^{ου} και του 19^{ου} αι., ενώ και οι αστικές παρεμβάσεις ήταν ενδιαφέρουσες¹⁷.

Η Θεσσαλονίκη διατύπωσε το πιο φιλόδοξο πρόγραμμα αστικών παρεμβάσεων.¹⁸ Το πρόγραμμα αυτό, του οποίου ένα μέρος υλοποιήθηκε μέχρι το 1997, διεκδικεί και μια δεύτερη πρωτιά: για πρώτη φορά ο αστικός χώρος εντάσσεται τόσο οργανικά στο πρόγραμμα του θεσμού, ενώ ταυτόχρονα ο πολιτισμός αναγορεύεται σε 'έννοια - κλειδί' της αναγκαίας αστικής αναδιάρθρωσης.¹⁹

Δ) Ο προβληματισμός για την ευρωπαϊκή πόλη και το μέλλον της

Παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη φιλοσοφία του τρόπου παρέμβασης στην πόλη, από την Αθήνα του 1985 στη Θεσσαλονίκη του 1997²⁰. Ο προβληματισμός για τη μετα-βιομηχανική, μετα-νεωτερική ευρωπαϊκή πόλη, τις ανάγκες και τις δυνατότητές της, ενσωματώνεται όλο και πιο συστηματικά στα προγράμματα των Π.Π.Ε.. Ζητήματα προστασίας και ανάδειξης της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς,

¹³ Βλ. αλληλογραφία του κ. Σπ. Μερκούρη με τους δημάρχους των περιφερειακών δήμων του Π.Σ.Α. Αρχείο Σπ. Μερκούρη.

¹⁴ SECC, η Burrell Collection, Transport Museum, McLellan Galleries κ.ά..

¹⁵ Αστικές αναπλάσεις στις περιοχές Merchant City, Crown Street, The Gorbals, Garnethill, Maryhill Corridor, GEAR Project, Castelmilk αναβάθμιση παρόχθιων αστικών ζωνών σε εγκατάλειψη, όπως το Forth and Clyde Canal κ.ά.

¹⁶ Μουσεία, διοίκηση, κατοικίες - μέγαρα, εκκλησιαστικά κτίρια και σύνολα, κτίρια εκπαίδευσης κ.ά.

¹⁷ Στις περιοχές Chiado, Alcântara Vale & Santos – ο – Novo, Barbadinhos και το Πολιτιστικό Κέντρο Belém.

¹⁸ Ενότητες 'Η Επέκταση του Μητροπολιτικού Χώρου', Οι 'Πύλες της Πόλης', Η 'Ανάδειξη της Ιστορικής Φυσιονομίας της Πόλης', 'Οκτώ Προβλήτες στον Θερμαϊκό' κ.ά..

¹⁹ Μάλιστα, όσες από τις προτάσεις του *Ο.Π.Π.Ε. – Θ. '97* δεν υλοποιήθηκαν μέχρι το 1997, εντάχθηκαν στον περαιτέρω προγραμματισμό για το Π.Σ. Θεσσαλονίκης, *Στρατηγικό Σχέδιο Βιώσιμης Ανάπτυξης* του Π.Σ.Θ. από τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης που τέθηκε σε ισχύ το 2000.

²⁰ Ενδεικτικά αυτής της εξέλιξης είναι τα motto των τεσσάρων πόλεων - Π.Π.Ε.: Η Αθήνα διατύπωσε ένα χαμηλών τόνων, αλλά συμβατό με τον κεντρικό στόχο του θεσμού απόφθεγμα, *Πολίτης και Ευρωπαϊκή Συνείδηση*. Η Γλασκόβη υιοθέτησε το *There is a lot of Glasgowing on in 1990- Μεταβιομηχανικός πολιτισμός*, σε μια προσπάθεια οικονομικής ανάκαμψης και προσέλκυσης επισκεπτών. Η Λισσαβόνα είχε το motto *Λισσαβόνα, Σημείο συνάντησης πολιτισμών – Τομή στον πολιτισμό*, με σαφή αναφορά στην υπερατλαντική παρουσία της από την Αναγέννηση και μετά. Η Θεσσαλονίκη είχε το απόφθεγμα *Εδώ, πολιτισμός είναι οι Άνθρωποι*, επενδύοντας στην ατομική και συλλογική συμμετοχή των ανθρώπων στην πολιτισμική και πολιτιστική λειτουργία της πόλης και παραφράζοντας τον Ι. Χούμνο, φιλόσοφο καταγόμενο από τη Θεσσαλονίκη ο οποίος έγραψε για τη Θεσσαλονίκη τον 15ο αι. πως «Εδώ, πολιτισμός είναι ο άνθρωπος».

προστασίας του περιβάλλοντος, επανάχρησης αχρηστευμένων από προηγούμενους τρόπους παραγωγής εγκαταστάσεων,²¹ ζητήματα ποιότητας ζωής μέσα από την αποκέντρωση της πολιτιστικής λειτουργίας²², αποτελούν τους νέους άξονες, γύρω από τους οποίους στρέφεται ο προγραμματισμός των Π.Π.Ε. Ο προβληματισμός αυτός πήρε διαστάσεις από την αρχή (1985), με τη διοργάνωση εκθέσεων, συνεδρίων, εθνικών και διεθνών διαγωνισμών αρχιτεκτονικής και αστικής κλίμακας κ.ά. και κορυφώθηκε στη Θεσσαλονίκη. Κυρίαρχη έννοια αυτής της προσέγγισης ήταν - και εξακολουθεί να είναι - ο δημόσιος χώρος, με τον οποίο συνδέεται η σύνθετη έννοια της αστικής / χωρικής ταυτότητας της πόλης²³.

Ε) Η χωρική συντακτική ταυτότητα και ο τυχόν μετασχηματισμός της στα πλαίσια του θεσμού: Συγκλίσεις και αποκλίσεις

Πλην των υποδομών πολιτισμού, το ποιοτικό και ταυτόχρονα σύνθετο ερώτημα που τέθηκε στην έρευνα, παρουσιάζει δύο σκέλη: α) Οι πόλεις που αναδέχονται το χρίσμα της Π.Π.Ε. διαθέτουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στη χωρική δομή τους, ώστε αυτά να προσδίδουν στην πόλη κάποιου είδους μοναδικότητα, ικανή να την αναδεικνύει σε ενδιαφέρουσα περίπτωση της ευρωπαϊκής 'πολεοποιητικής' τέχνης και της πολεοδομικής επιστήμης²⁴ και να δικαιολογεί την ανάδειξή της σε Π.Π.Ε.; και β) Εάν υποθεθεί πως οι τέσσερις πόλεις - Π.Π.Ε. διαθέτουν αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πως αυτά συναρθρώθηκαν με τα προγράμματα των έργων και των αστικών παρεμβάσεων, στα πλαίσια του θεσμού και πως συνέβαλαν στη βελτίωση της πολιτισμικής και της σύγχρονης αστικής δομής τους;

²¹ Π.χ., παλιές βιομηχανικές, βιοτεχνικές και λιμενικές εγκαταστάσεις.

²² Η λογική της χωρικής αποκέντρωσης των εγκαταστάσεων πολιτισμού δεν εφευρέθηκε, βέβαια, με τον θεσμό της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Είχε εκφραστεί σχετικά πρόσφατα, ως πρώτη φάση αποκέντρωσης, την οποία τοποθετούμε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, όταν παρατηρούνται τα πρώτα 'ρήγματα' στις βεβαιότητες της νεωτερικής πολεοδομίας. Για τις τέσσερις πόλεις - Π.Π.Ε. που εξετάζουμε, σ' εκείνη τη φάση αντιστοιχούν εγκαταστάσεις, όπως η Kelvingrove Museum and Art Gallery στη Γλασκόβη, τα Πολιτιστικά Κέντρα Gulbenkian και Belém στη Λισαβόνα, το Βαφοπούλειο στη Θεσσαλονίκη. Η δεύτερη φάση έχει αντιπροσωπευτικά δείγματα, που εμφανίζονται στη δεκαετία του '80, όπως οι εγκαταστάσεις του Λιμένα Πειραιώς και το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας στην Αθήνα, το Tramway στη Γλασκόβη, η Μονή Λαζαριστών και οι εγκαταστάσεις της Α' Προβλήτας του Λιμένος Θεσσαλονίκης. Εάν στην πρώτη φάση της αποκέντρωσης, οι παρεμβάσεις χωροθετούνται συχνά σε ελεύθερες εκτάσεις και εκτάσεις πρασίνου, όπου η συσχέτιση με το περιβάλλον πλέγμα των δημοσίων χώρων είναι συχνά έμμεση και τα κτίρια προγραμματίζονται εξ αρχής για τη συγκεκριμένη (πολιτιστική) χρήση, στη δεύτερη φάση, η συσχέτιση αυτή είναι αμεσότερη με τον αστικό περίγυρο, καθώς η εγκατάσταση γίνεται σε κτίσματα που διαθέτουν στην πλειονότητά τους μια προηγούμενη (αστική) χρήση. Η δεύτερη φάση ανταποκρίνεται περισσότερο στις ιδέες και τις αντιλήψεις που έχουν γίνει αποδεκτές από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα τα τελευταία χρόνια για τον τρόπο ανανέωσης του κτιριακού και αστικού δυναμικού των πόλεων, τη διαφύλαξη και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής και αστικής κληρονομιάς και την βελτίωση της ποιότητας ζωής στην πόλη.

²³ Μέσα από αυτή τη δραστηριότητα, η κλίμακα του αστικού σχεδιασμού (urbanism, urban design), πλάι στις δύο κυρίαρχες μέχρι τότε κλίμακες, την αρχιτεκτονική και την πολεοδομική, αναδεικνύεται ως η κλίμακα - κλειδί, τόσο για την αποτελεσματικότητα των ιδεών, που διατυπώθηκαν στα πλαίσια του θεσμού, όσο και για την κατά το δυνατόν άρτια αντιμετώπιση των αστικών, χωρικών προβλημάτων.

²⁴ Ο όρος αποδίδει τη μακράιωνη δραστηριότητα γύρω από την παραγωγή, διαμόρφωση και ανανέωση του αστικού χώρου. Μπορεί να εκφραστεί με τον διεθνή όρο 'urbanism', και αργότερα τον όρο 'urban design'. Ο ελληνικός όρος 'πολεοδομία' εφευρέθηκε μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και δημιουργείται ο επιστημονικός κλάδος του urban planning διεθνώς, όπως και τα αντίστοιχα τμήματα στα πανεπιστήμια της Ευρώπης και οι σύλλογοι των πολεοδόμων, με πρώτο αυτόν στη Μ. Βρετανία (1910 περίπου).

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δίδεται μέσω του επιστημολογικού ορισμού της έννοιας της 'χωρικής συντακτικής ταυτότητας', η οποία προτείνω να προέρχεται τριτογενώς από τις δευτερογενείς συντακτικές ιδιότητες της 'αστικότητας' (urbanity) και της 'καταληπτότητας' ή 'σαφήνειας' (intelligibility), των οποίων προσδιορίζω τον επιστημολογικό τρόπο ανάλυσης, εξελίσσοντας τη θεωρία της Space Syntax Analysis²⁵.

Λόγω του περιορισμένου χώρου, παραθέτω κάποια από τα συμπεράσματα αυτής της ανάλυσης:

α) Όλοι οι πυρήνες συντακτικής ταυτότητας: αα) είναι μορφολογικά συνεχείς και διεστιακοί, με υπερίσχυση της 'κομβολογικής' έναντι της γραμμικής διάταξης στις τρεις πόλεις, ενώ στη Θεσσαλονίκη υπερισχύει η γραμμική διάταξη (η κομβολογική διάταξη είναι η προνομιά). αβ) Εντοπίζονται στα νεότερα κέντρα των τεσσάρων πόλεων,²⁶ ενώ εκτός πυρήνων βρίσκονται τα παλαιότερα κέντρα με 'οργανικό σχέδιο', τα οποία είναι κηρυγμένοι 'αστικοί ιστορικοί τόποι'.²⁷ αγ) Αρθρώνονται με κτίρια ή σύνολα εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής (Art Nouveau, Art Déco) και πρωτομοντέρνας. αδ) Έχουν μικρή χωρική συσχέτιση με τα κέντρα περιοχής, τα κέντρα πολιτισμού και τα τοπικά κέντρα που προγραμματίστηκαν από τα ρυθμιστικά και τα γενικά πολεοδομικά σχέδια. αε) Δεν αξιοποιήθηκαν επαρκώς, έστω και διαισθητικά, από τα προγράμματα αστικών και αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων και δεν εισήλθαν στον προβληματισμό των εθνικών και διεθνών διαγωνισμών που προκηρύχθηκαν.

---

²⁵ Αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούσαν να απαντηθούν με τις διαθέσιμες έννοιες και μεθόδους της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας. Η μόνη θεωρία, η οποία ασχολείται συστηματικά με την αστική μορφολογία, δηλαδή με τον τρόπο συγκρότησης της χωρικής δομής των πόλεων, είναι η θεωρία Space Syntax Analysis, η οποία γεννήθηκε και εξελίχθηκε στο μεταπτυχιακό Τμήμα Αρχιτεκτονικής της Bartlett School του University College London, το οποίο και παρακολούθησα, ταυτόχρονα με το μεταπτυχιακό της πολεοδομίας στο ίδιο πανεπιστήμιο. Από αυτήν αξιοποίησα κάποιες έννοιες, τις οποίες ονομάζω 'πρωτογενείς συντακτικές', για να διατυπώσω την πρότασή μου για τον τρόπο της επιστημολογικής ανάλυσης της έννοιας της 'χωρικής συντακτικής ταυτότητας' (urban / spatial syntactic identity), μια έννοια, η οποία προσδιορίζεται με αναλυτική ακρίβεια για πρώτη φορά, αν και απασχολεί τους ερευνητές και μελετητές τις τελευταίες τρεις τουλάχιστον δεκαετίες. Η επιστημολογική προσέγγισή της προτείνω να προκύπτει τριτογενώς, προερχόμενη από δύο δευτερογενείς έννοιες, την 'αστικότητα' (urbanity) και την 'καταληπτότητα' ή 'σαφήνεια' (intelligibility). Αυτές προτείνω να προκύπτουν από δύο πρωτογενείς συντακτικές έννοιες η καθεμιά τους, τη 'γενική ένταξη' ή 'ολοκλήρωση' (global integration) και την 'τοπική ένταξη' ή 'ολοκλήρωση' (local integration) η πρώτη και τη 'γενική ένταξη' ή 'ολοκλήρωση' και τη 'συνδετότητα' (connectivity) η δεύτερη. Η πρόταση αυτή στηρίζεται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, εντός και εκτός του πλαισίου της θεωρίας Space Syntax. Και οι τρεις πρωτογενείς έννοιες (συνολική ένταξη, τοπική ένταξη και συνδετότητα) έχουν επανειλημμένα δοκιμασθεί από την ομάδα του καθηγητή B. Hillier στο U.C.L., ώστε να είναι θεμελιωμένη επιστημολογικά η αφετηρία των σύνθετων εννοιών που προτείνω. Ο σχηματισμός των τεσσάρων πλεγμάτων ή πυρήνων συντακτικής ταυτότητας απαιτήσε σκληρή δουλειά, καθώς αναζητήθηκαν, γραμμή προς γραμμή, όλοι οι κλάδοι σύμπτωσης υψηλής αστικότητας και υψηλής καταληπτότητας, οι οποίοι με τη σειρά τους προέκυψαν με τον ίδιο τρόπο από τις πρωτογενείς συντακτικές ιδιότητες. Εμπειρικά, το πλέγμα των δημοσίων χώρων, που αντιπροσωπεύει τη χωρική συντακτική ταυτότητα μιας πόλης, είναι εκείνο το μέρος της συνολικής αστικής διάταξης, το οποίο διαθέτει ταυτόχρονα τις ιδιότητες της μέγιστης ένταξης στο συνολικό χωρικό πλέγμα και της βέλτιστης δυνατότητας κατανόησης ή σαφήνειας του ίδιου πλέγματος. Αποτελεί την πεμπτοσύνη των ποιοτικών χαρακτηριστικών μιας πόλης, τα οποία γίνονται αντιληπτά από τον δημόσιο χώρο της.

²⁶ Στην Αθήνα των Κλεάνθη - Schaubert, τη Γλασκόβη της κοινοπραξίας των κατασκευαστών, τη Λισσαβόνα του Pombal και τη Θεσσαλονίκη των Mawson - Hébrard. Στην πλειοψηφία τους ακολουθούν τις αρχές της εκλεκτικιστικής πολεοδομίας, πλην της Γλασκόβης, η οποία υιοθέτησε από νωρίς το ιπποδάμειο σχέδιο στο κέντρο της.

²⁷ Πλάκα και Ψυρρή στην Αθήνα, Alfama και Mouraria στη Λισσαβόνα, Άνω Πόλη στη Θεσσαλονίκη.

β) Ο συσχετισμός των τεσσάρων πυρήνων με τις υποδομές πολιτισμού έδειξε πως: βα) Οι συμπτώσεις πυρήνων, έργων και παρεμβάσεων παρατηρούνται στα εκλεκτικιστικά σχέδια στις τρεις πόλεις (Αθήνα, Λισσαβόνα, Θεσσαλονίκη) και στο υποδάμειο (Γλασκόβη), όπου και ο μεγαλύτερος αριθμός ιστορικών κτιρίων που επαναχρησιμοποιήθηκαν (Χάρτες A-3, A-4). ββ) Αν και οι αστικές παρεμβάσεις προγραμματίστηκαν σε χώρο ευρύτερο των πυρήνων, η απουσία του τρόπου άρθρωσης μεταξύ τους συνέβαλε στο να παραμείνουν οι προσπάθειες αυτές αποσπασματικές. βγ) Μεγαλύτερη συσχέτιση παρατηρήθηκε στην Αθήνα, μικρότερη στη Γλασκόβη, κατόπιν στη Λισσαβόνα και, τέλος, στη Θεσσαλονίκη.²⁸ Σε όλες τις περιπτώσεις, η σχέση πυρήνων και έργων / αστικών παρεμβάσεων είναι διακριτική (1 - 2 αξονικά βήματα από τους κλάδους των πυρήνων) και σχεδόν ποτέ άμεση (Χάρτης A - 5).

Z) Συμπεράσματα

Ο θεσμός της Π.Π.Ε. συμβάλλει στην ευρύτερη αναπτυξιακή, πολιτιστική και χωρική αναβάθμιση των ευρωπαϊκών πόλεων που αναδέχονται το χρίσμα. Από την Αθήνα μέχρι τη Θεσσαλονίκη παρατηρήθηκε μια αύξουσα και ισχυρή συσχέτιση των προγραμμάτων των έργων με τα ρυθμιστικά, τα γενικά πολεοδομικά και τα τομεακά σχέδια των πόλεων- Π.Π.Ε..

Η ανάλυση της συνολικής και της νέας πολιτιστικής υποδομής για κάθε πόλη και για το σύνολο του δείγματος έγινε, πέραν της αναγκαίας καταγραφής, με γνώμονα την ανάδειξη του κοινού (πολιτισμικού) υποβάθρου των πόλεων και ταυτόχρονα των τυχόν διαφοροποιήσεων μεταξύ τους. Στο σύνολο του δείγματος, η Γλασκόβη εμφάνισε τις περισσότερες εγκαταστάσεις και η Αθήνα τις λιγότερες. Επιπρόσθετα, στο σύνολο του δείγματος, οι εγκαταστάσεις θεάματος/ ακρόασης και θέασης 'κρατούν τα σκήπτρα', ενώ οι πόλεις υστέρησαν γενικά σε εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις πολιτισμού.²⁹

Παρά την έντονη συγκέντρωση στα κέντρα πόλεων, σημαντικό κεκτημένο αποτελεί η αποκέντρωση των νέων εγκαταστάσεων και αστικών παρεμβάσεων προς τους περιφερειακούς δήμους.

Ο προβληματισμός των πόλεων εμπνεύσθηκε από τις σύγχρονες αναζητήσεις στην πολεοδομία, την αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό. Προσφιλή του θέματα η αναβάθμιση και επανάχρηση ιστορικών ή / και υποβαθμισμένων αστικών περιοχών, η αναζωογόνηση των 'αστικών κενών' και η μετατροπή τους σε μόνιμους 'πυρήνες κοινωνικότητας' και ζωντανίας, η αναστήλωση και επανάχρηση των ιστορικών κτιρίων, αλλά και η

²⁸ Η απουσία αυτής της συσχέτισης στη Θεσσαλονίκη της στέρησε τη δυνατότητα να παρουσιάσει ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο πρόγραμμα αστικής αναβάθμισης, ιδιαίτερα στις περιφερειακές της συνοικίες.

²⁹ Σημειώνεται πως, η Αθήνα, η Γλασκόβη και η Λισσαβόνα είχαν το μεγαλύτερο μέρος των προγραμμάτων τους υλοποιημένο τη χρονιά του θεσμού. Η Θεσσαλονίκη είχε το ¼ περίπου των έργων έτοιμο, ενώ το 65% περίπου είναι υλοποιημένο μέχρι σήμερα, δέκα χρόνια μετά.

δημιουργία νέων εγκαταστάσεων, εμβληματικών για τις πόλεις, που αντανακλούν τις σύγχρονες τάσεις αρχιτεκτονικής και αστικού σχεδιασμού.

Ο ορισμός και η χρήση της έννοιας της 'χωρικής συντακτικής ταυτότητας' στις χωρικές διατάξεις των τεσσάρων πόλεων - Π.Π.Ε, κατ' αρχήν συνέβαλαν καθοριστικά στον συσχετισμό αυτών των διατάξεων μεταξύ τους. Οι συγκλίσεις που διαπιστώθηκαν πιστοποιούν ένα κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίζονται η 'πολεοποιητική' τέχνη και η αρχιτεκτονική στην Ευρώπη. Οι αποκλίσεις αναδεικνύουν τη μεγάλη ποικιλότητα των χωρικών δομών και επομένως, την ελκτικότητα τους, ως εικονοποιημένου, αλλά και δυνάμενου να βιωθεί, μέσα από την αστική εμπειρία, μέρους του πολιτισμού της Ενωμένης Ευρώπης, όπως είναι η ευρωπαϊκή πόλη.

Επιπρόσθετα, η συσχέτιση των πυρήνων συντακτικής ταυτότητας με τα έργα και τις αστικές παρεμβάσεις, ανέδειξε περισσότερες κοινές συνιστώσες από τις διαφοροποιήσεις, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα πως, η χωρική δομή αξιοποιήθηκε, έστω και ασύνειδα, κατά ένα συγγενικό τρόπο και στις τέσσερις περιπτώσεις. Τα μεγάλα περιθώρια, τέλος, βελτίωσης αυτής της σχέσης, που διαπιστώθηκαν, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τις μελλοντικές πόλεις - Π.Π.Ε., οι οποίες θα πρέπει να στηρίζουν πλέον τις αποφάσεις τους συνεχώς σε νέες έννοιες και νέα γνώση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- BENIZEΛΟΣ, ΕΥ., (1997) 'Πολιτισμός και Κοινωνική Συνοχή', *Πολιτισμός και Κοινωνική Συνοχή, Στο Κατώφλι της Τρίτης Χιλιετίας*. Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη : Θεσσαλονίκη - Π.Π.Ε. 1997, **11**[4].
- _____ (2002) *Για έναν πολιτισμό των πολιτισμών, Ελληνικότητα και Οικουμενικότητα*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002, 2^η έκδοση.
- ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ, ΑΛ., (1983) 'Θεσσαλονίκη 1917: Συνιστώσες και εμβέλεια μιας πολεοδομικής επέμβασης', *Πόλη και Περιφέρεια*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, τεύχ. **8**.
- ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ, Ανδρ., (1998) 'Το πείραμα της Θεσσαλονίκης', *Το Βήμα*, 18/01/1998. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ε., (1995) *Ιστορία της Πόλης και της Πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- ΕΛΥΤΗΣ, ΟΔ., (1982) *Marie des Brumes*, Paris: Maspero.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ, ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ (1987) Γνωμοδότηση Ε.Ε. COM (87) 603- τελικό.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, (1930) Λήμμα 'πολιτισμός' σσ. 776-777.
- (1989) 'Πρόσθετη Γνωμοδότηση Για μια νέα ώθηση στον πολιτιστικό τομέα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα', CES (89) 1372.
- (1998) 'Πολιτιστική Προτεύουσα της Ευρώπης',

- COM (1998) 350 final.
- _____ (1997) 'Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης',
COM (1997) 549 final.
- _____ (2000) <http://europa.eu.int/comm/dg10/culture/vec-el.html>
20.1.2000.
- ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Δ., (1992) *Πενταετής Σχέδιο Κατασκευής Επτά Μεγάλων
Πολιτιστικών Έργων στη Θεσσαλονίκη*,
Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Ν., (1986β) *Θεωρία της Αστικότητας. ΙΙΙ, Αστικός Σχεδιασμός
και Κατασκευή της Πόλης*,
- ΚΟΤΙΟΣ, Αγγ., (1999) 'Η Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον
Αστικό Χώρο',
στο Δ. Οικονόμου και Γ. Πετράκος (επιμ.),
Η ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων,
Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας –
Gutenberg, σσ. 553-554.
- ΚΥΡΟΥ, Γ., κ.ά., (1987) *Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Δ. Θεσσαλονίκης*,
Θεσσαλονίκη: Υ.Χ.Ο.Π., Δ/ση Οικισμού.
- ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α.-Φ., (1997) *Διερεύνηση της Γεωγραφίας του Πολιτισμού στη Μακεδονία*,
ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, ΕΥ., Επιτροπή Ερευνών Α.Π.Θ., Πρόγραμμα Υπ. Ε.Π.Θ.:
ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Εργαστήριο Πολεοδομίας και Ιστορίας της Πόλης,
ΠΑΠΑΡΗ Αν., et al, Θεσσαλονίκη.
Ο.Π.Π.Ε. – Θ. '97 & (1997) 'Μελίνας Εγκώμιον', Αφιέρωμα,
ΙΔΡ. ΜΕΛΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ Έκθεση στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών,
Θεσσαλονίκη: Ο.Π.Π.Ε. - Θ. '97.
- ΟΡΑΗΛΟΓΛΟΥ, ΑΝ., et al, (1992) 'Ός το '97 η Θεσσαλονίκη πρέπει να αναμορφωθεί',
έρευνα στην *Μακεδονία* (εφημ.), 24/05/1992.
- ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ, (1985) *Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας*
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης*, Αθήνα: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.
Ο.Ρ.ΘΕ. & (2001) *Μετασχηματισμοί του Αστικού Τοπίου*,
Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., Αθήνα: Λιβάνης.
ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ανδρ., (ed.) (1998) *Μετασχηματίζοντας την Πόλη:*
Διεθνείς Διαγωνισμοί Αστικού Σχεδιασμού για τη
Θεσσαλονίκη, & Restructuring the City, International
Urban Design Competitions for Thessaloniki,
Λονδίνο: Andreas Papadakis.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Λ., (1995) 'Το Πρόγραμμα των Τεχνικών Έργων',
_____ (επιμ.), *Αρχιτέκτονες*, 5/6, Δεκ. 1995 / Ιαν. – Φεβρ. 1996, σσ. 57-64.
- (2001) 'Στρατηγικές Ουτοπίες στο Μυχό του Θερμαϊκού',
στο ΟΡ.ΘΕ & Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (επιμ.),
Μετασχηματισμοί του Αστικού Τοπίου, Αρχιτεκτονικές
Μελέτες και Έργα του Οργανισμού Πολιτιστικής
Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 64-67.
- ΠΑΠΑΡΗ, Αν., (1990) 'Κοινωνιο- χωρικοί μετασχηματισμοί στην περικτιστη
Θεσσαλονίκη', *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 10, Νο 4,
Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1990, σελ. 119 -150.
- _____ (1990) 'Ουτοπικός ή Συμμετοχικός Σχεδιασμός της Παραλίας;',
_____ *Μακεδονία*, 16.7.1990.
- _____ (1991) 'Η ευρωπαϊκή ταυτότητα της Θεσσαλονίκης',
_____ *Το Βήμα*, 16/6/1991.
- _____ (1991) ' Ιστορικότητα του Δημόσιου Χώρου στην περικτιστη
_____ Θεσσαλονίκη', *Μακεδονία*, 16/1/1991.
- _____ (1994) *Αστικοί Πυρήνες Πολιτισμού*,
_____ Πρόγραμμα Ατομικής Έκθεσης Αρχιτεκτονικής και
_____ Αστικού Σχεδιασμού, Αίθουσα Τέχνης ΧΡΩΜΑ, 9-19
_____ Ιουνίου 1994.
- _____ (1994) 'Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης,
_____ Σχεδιάζοντας για τον Πολιτισμό',

————— (επιμ.)

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ, Κ.,

ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ, Φ.,

(1996) *Αριστοτέλους, Ανασχεδιασμός του Μνημειακού 'Αξονα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Ο.Π.Π.Ε. – Θ. '97.

(2001) 'Στρατηγικές Ουτοπίες στο Μυθό του Θερμαϊκού', στο ΟΡ.ΘΕ & Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Αστικού Τοπίου, Αρχιτεκτονικές Μελέτες και Έργα του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997*, σελ. 64-67.

(1999) 'Θεσσαλονίκη: Ζωντανό μουσείο της αρχιτεκτονικής', *Το Βήμα*, 13/06/1999.